

Schmidt Laura

Resztoratív módszerek alkalmazása háborús konfliktusok során

A résztoratív vagy más néven helyreállító igazságszolgáltatás módszereit a bűncselekmények során keletkezett károk helyreállítására, a konfliktusok feloldására alkalmazzák a sértettek és az elkövetők aktív bevonásával. Resztoratív módszerekkel a háborús konfliktusok feldolgozása során is találkozhatunk, akár olyan esetben, ahol egy régóta fennálló konfliktus megoldása a cél, akár abban az esetben, amikor egy már lezárult háború következményeit, kárait próbáljuk helyreállítani. Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja néhány jó gyakorlat bemutatásával, hogy milyen résztoratív módszerekkel lehetne a jelenleg is zajló orosz–ukrán háború konfliktusait kezelni, a történelemben előforduló néhány eddigi olyan háborús konfliktus eseteit elemezve, amelyek során résztoratív módszereket alkalmaztak, így például a pápua új-guineai, a kongói, a dél-afrikai vagy az északir konfliktusok során.

Bevezetés

A résztoratív vagy más néven helyreállító igazságszolgáltatás fogalmának meghatározása még mindig sok problémát vet fel a szakirodalomban. A Tony Marshall által megfogalmazott definíció talán a legszélesebb körben elfogadott meghatározás: „egy konkrét bűncselekmény érintettjei együttesen állapotodnak meg arról, hogyan kezeljék a bűncselekmény következményeit és annak jövőre vonatkozó hatásait.”¹ A helyreállító igazságszolgáltatás egyik célja a konfliktusok számának csökkentése, illetve bűnelkövetők esetében az elkövetők visszaesésének megakadályozása.

A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a társadalom nagy része nem ismeri a résztoratív módszereket és hogy ezek pontosan mit jelentenek. Mindez különösen aggasztó annak fényében, hogy a résztoratív módszerek egyik alappillére, hogy a közösség is aktív szereplője legyen a folyamatnak, így fontos, hogy minél többen ismerjék és tudják alkalmazni ezen módszereket különböző típusú konfliktusok kezelése során. Talán többen ismerik viszont a mediáció fogalmát, akár a polgárjogban egy válás során a gyermekelhelyezés kapcsán, vagy büntetőeljárások esetében a közvetítői eljárás folyamata során. Magyarországon a szabálysértési és büntetőügyekben a kormányhivataloknál alkalmazott közvetítői eljárás szinonimájaként jelenik meg a mediáció az erre speciálisan kiképzett pártfogó-mediátorok vezetésével, és mindez a résztoratív módszerek ernyője alá sorolható be.

Néhány esetben pedig nemcsak egy bűncselekmény és egy kis közösséget érintő cselekmény kapcsán alkalmazhatjuk ezeket a módszereket, hanem akár egész társadalmakat érintő konfliktusok kapcsán is.

¹ MARSHALL 1998.

A jelenleg zajló orosz–ukrán háború felveti a kérdést, hogy van-e a resztoratív módszereknek szerepe ezeknek a konfliktusoknak a feloldásában, megoldásában. Jelen tanulmánynak az a célja, hogy bemutassa a jó gyakorlatokat, ismertesse, hogy néhány háborús konfliktus során hogyan és milyen sikerrel használtak resztoratív módszereket, és ezt a tudást hogyan tudjuk felhasználni a világban jelenleg zajló háborús konfliktusok esetében.

Mit tanít nekünk a történelem háborús konfliktusok resztoratív kezelése kapcsán?

Pápua Új-Guinea

Pápua Új-Guinea egyik tartományában, Bougainville-ben polgárháború zajlott le 1988 és 1997 között.² A konfliktus bizonyos földrajzi területek megszerzése céljából, illetve a függetlenség utáni vágy okán robbant ki. A konfliktus során több ezren meghaltak, és évekkel a vége után is jelen voltak a közösségben ennek a traumatikus időszaknak a lenyomatai. 1997-ben két béketárgyalásra, majd a Lincoln-egyezmény aláírására került sor, amely további békéltető megbeszéléseket tett lehetővé az évek folyamán. Bougainville új igazságügyi rendszere beépítette a resztoratív módszerek elemeit az igazságszolgáltatás folyamataiba. 1997 és 2003 között került sor a békítő misszióra, amelyben katonák és civil nők és férfiak vettek részt a világ több országából (Ausztrália, Fidzsi-szigetek, Új-Zéland és Vanuatu). Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) mindössze egy irodát és néhány embert tartott fenn a térségben. A békefenntartók egyik feladata az volt, hogy felügyeljék, hogy a kormány és az őslakosok valóban betartják-e a tűzszünetet, míg a másik ellátandó feladat a békéltető körök levezetése volt. A szakirodalom szerint a régióban alkalmazott békéltető kör a nyugati világ resztoratív konferenciáinak egy „mélyebb” verziójának feleltethető meg, hiszen a szemtől szembeni találkozót hosszadalmas felkészítés és tárgyalás előzi meg. A békéltető kör módszere a bűncselekmények széles körében volt alkalmazható (így a lopástól kezdve a szexuális bűncselekményekig és gyilkosságig is). A szokás az volt, hogy az elkövető ment a sértetthez, és valamilyen jóvátétellel készült (ami nemcsak anyagi jellegű jóvátétel lehetett, lehetett étel is akár), ezeken az eseményeken pedig a közvetlen és néha a közvetett közösség is részt vett, nem csak az érintett felek. Ami nem megszokott például a magyarországi gyakorlattal összevetve, hogy Bougainville-ben a jóvátételről még a találkozó előtt megállapodnak, ennek megtárgyalására nem a személyes találkozó során kerül sor.

A szakirodalom szerint a polgárháború sújtotta társadalomban megfigyelhető egy háromlépcsős felépítés, amelyet a sértett, az elkövető és a közösség alkot. Az 1. táblázatban ez látható a makro-, mezo- és mikroszinteken. Mikroszinten az egyén, illetve a család jelenik meg mint sértett; az elkövetők vagy elnyomók a helyi harcosok/egyéni opportunisták, illetve bűnözők formájában mutatkoznak meg, míg a közösség a falu,

² REDDY 2008.

illetve klán szerepében. Mezoszinten már sértettként egy célzott csoportot vagy kisebbséget különítünk el, az elkövetők vagy elnyomók szerepében milíciákat, illetve fegyveres mozgalmakat és bűnbandákat, és a közösség szintjén az egész nemzetet vagy társadalmat. A makroszinten pedig a sértett mint a traumatizált társadalom és az összeomlott állam jelenik meg, az állami rezsim/hadvezérek/struktúrák figyelhetőek meg az elkövető/elnyomó szerepben, és a közösség alatt a nemzetközi és regionális szomszédok értendők.

1. táblázat: *Sértett, elkövető és közösség háromlépcsős konstrukciója makro-, mezo- és mikroszinteken*

Sértett	Elkövető/elnyomó	Közösség
Traumatizált társadalom/ összeomlott állam	Állami rezsim/hadvezérek/ struktúrák	Nemzetközi és regionális szomszédok
Célzott csoport/kisebbség	Milíciák/fegyveres mozgalmak/ bűnbandák	Nemzet/társadalom
Egyén/család	Helyi harcosok/egyéni opportunisták/bűnözők	Falu/klán

Forrás: REDDY 2008 alapján a szerző szerkesztése

Kongói Demokratikus Köztársaság

A Kongói Demokratikus Köztársaságban 1996 óta megfigyelhető jelenség, hogy gyermek katonákat alkalmaznak fegyveres erők.³ Ez egy nagyon összetett jelenség, hiszen ezek a gyermekek egyszerre tekinthetők áldozatnak és elkövetőnek, az erőszak áldozatai, de erőszak elkövetői is. Egy jelentés szerint Kongóban 2010-ben 2816 gyermeket szabadítottak fel különböző fegyveres csoportoktól.⁴ A résztoratív módszerek alkalmazását említik a hivatalos dokumentumokban mint egy lehetőséget a gyermek katonák reintegrálására. A Jean C. Kiyala által írt tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy megfigyelése szerint nincsen elég szakember az országban, aki alkalmas lenne arra, hogy alkalmazni tudja a résztoratív módszereket, így a kutatásának egyik célja az volt, hogy a helyi embereket felvilágosítsák a résztoratív igazságszolgáltatásról és annak gyakorlati alkalmazásáról.

A kutatás során békítőköröket alkalmaztak a kutatók, amelyek nemcsak a sértettet és az elkövetőt, hanem az egész közösséget is bevonják a folyamatba (Magyarországon is alkalmazzák néhány ügynél a békítőkörök folyamatát, és ennek facilitációját segítő Fellegi Borbála és Szegő Dóra egy kézikönyvet adott ki, amely ingyenesen elérhető angol nyelven a szakemberek számára).⁵ A kutatók 121 személlyel vettek fel interjúkat, akik valamikor gyermek katonaként szolgáltak, valamint hat fókuszcsoportra is sor került a részvételükkel.

³ KIYALA 2015.

⁴ KIYALA 2015.

⁵ FELLEGI–SZEGŐ 2013.

Az interjúk alapján az körvonalazódik, hogy azok a gyermek katonák, akik sikerrel szöknek meg a fegyveres csoporttól, általában nagyon nehezen tudnak csak visszailleszkedni a közösségükbe, mert a közösség nem nézi jó szemmel az ő visszatértüket, és sokan inkább csatlakoznak egy másik fegyveres csoporthoz, mint hogy maradjanak az otthonukban ebben a kirekesztett állapotban. Gyakran előfordul, hogy sokukat felkeresik attól a csoporttól, ahonnan megszöktek, és ha nem ölik meg őket, akkor visszaviszik őket a csoportba, de előfordul az is, hogy valaki önként újra csatlakozik, hogy így biztosítsa önmaga számára az alapvető élelmet, hozzájusson valamennyi pénzhez a különböző lopások és támadások során. A kutatás keretében 1165 fő a közösségből, többek között gyermek katonák is, kitöltöttek egy kérdőívet, amelyből az derül ki, hogy a resztoratív módszereket jó lehetőségnek tartják a gyermekek reintegrálására, azonban az is kitűnik, hogy a közösség szeretné a gyermekek felelősségre vonását és büntetését is elérni. A válaszadók egyetértettek azzal, hogy minél jobban működik az igazságszolgáltatás, a gyermekek annál kevésbé lesznek hajlamosak csatlakozni a fegyveres csoportokhoz. A resztoratív módszerek abban tudnak segíteni, hogy a gyermekek egy biztonságos és a közösség által befogadó közegben tudjanak felelősséget vállalni a tetteikért. A gyermekek a békítőkörök során nemcsak a közösséggel, de a családjukkal is meg tudják beszélni a visszajövetelük körüli nehézségeket, az átélt traumákat, ezek saját és mások életére gyakorolt hatását, valamint a jövőre vonatkozó szükségleteiket és feladataikat is.

Dél-afrikai Köztársaság

Az elmúlt évtizedekben, ahogy a Dél-Afrikában lévő különböző országok kormányai kezdtek átalakulni demokratikus intézményekké, úgy jelentek meg a nemzeti békítő folyamatok. Ezen békítő folyamatoknak a célja az emberjogi visszaélések és a mélyen gyökerező politikai, etnikai és társadalmi különbségek által okozott megkülönböztetések kárainak helyreállítása volt.⁶ A Christopher J. Colvin által írt tanulmány bemutatja a dél-afrikai békítő projektet (*SARP*), amelynek célja feltérképezni öt országot (Dél-afrikai Köztársaság, Malawi Köztársaság, Mozambik, Namíbiai Köztársaság és Zimbabwe) resztoratív folyamatait a 2000-es évek elején azzal a céllal, hogy bemutassa, hogy a különböző országok politikai és közösségi sajátosságai hogyan hatottak ezekre a kezdeményezésekre. Az egyik legjelentősebb ilyen kezdeményezés az Igazság és Megbékélés Bizottságának (Truth and Reconciliation Commission) létrehozása a Dél-afrikai Köztársaságban, amelynek feladatai az 1960 és 1994 között elkövetett súlyos emberi jogi jogsértések elkövetőinek és sértettjeinek azonosítása, az elkövetők elszámoltatása és a sértetteknek nyújtandó jótéteti lehetőségek feltérképezése volt. A tanulmány alapján az áldozatvédelem és a sértettek számára elérhető lehetőségek erősen limitáltak a megfigyelt országokban, de kifejezetten sok figyelmet fordítottak arra, hogy feltérképezzék a katonák társadalomba történő visszailleszkedésének lehetőségeit, mind a családjuk, mind a helyi közösség tekintetében. A tanulmány eredményei alapján a békítő folyamatok nem érik

⁶ COLVIN 2007.

el azt a célt, hogy a sértettek visszakapjanak valamiféle kontrollt a folyamat során, és érdemben részt tudjanak venni, illetve vezetni tudják a folyamatokat, ami pedig egy fontos része a résztoratív módszereknek. A szerző szerint ez a politikai megosztottságra és a még mindig jelen lévő osztálykülönbségekre vezethető vissza.⁷ Az eredmények azt is mutatják, hogy a legjobb modell az lenne, ha a helyreállító folyamatok különböző területeket (jogi, anyagi, egészségügyi, intézményi stb.) és különböző szinteket (egyéni, közösségi és nemzeti) érintenének. Szintén kiemelten fontos, hogy a résztoratív programok kezdeményezői és végrehajtói figyelembe vegyék a helyi kultúrát, hiszen csak akkor fog egy folyamat jól működni, ha az jól beilleszthető az adott rendszerbe, ha összhangban van a helyi sajátosságokkal. Ez azt is magában foglalja, hogy figyelembe vesszük azokat a módokat, ahogy általában megbirkóznak az emberek a traumával és a nehézségekkel az adott kultúrában.

Észak-Írország

Az északi konfliktusok során kialakult félkatonai erők és az általuk képviselt igazságszolgáltatás alapját képező értékek, az ezek alapján kialakult szokások, ezek mentén létrejövő identitáskülönbségek mind beépültek az ország kultúrájába.⁸ A republikánusok a nemzeti rendőrséget törvénytelen rendőri szervnek tekintették, így a rendőri feladatok ellátására önálló, félkatonai szervezetek alakultak ki, amelyek erőszakot alkalmaztak a közösségükben, és a saját módszereikkel próbálták rendet tartani. Ezzel szemben a lojalista félkatonai erők elsődlegesen a nemzeti rendőrség erőforráshiányát fogalmazták meg problémaként, ami abból fakadt, hogy ugyan elismerték a rendőrséget, viszont azt érzékelték, hogy a rendőrség erőforrásait teljesen felemészti az Ír Republikánus Hadsereg (*Irish Republican Army*) által elkövetett terrorcselekmények, ezáltal nem foglalkozott a kisebb súlyú bűncselekményekkel, így a lojalista félkatonai erőknek ez volt az űr, amit be kellett tölteni.

Ezen félkatonai erők helyett jöttek létre különböző közösségi résztoratív projektek, amelyek egy alternatív közösségi igazságszolgáltatási módszert ajánlottak abból a célból, hogy a közösségnek legyen lehetősége a konfliktusok erőszakmentes kezelésére. Az erőszakmentes, önkéntes és befogadó, beszélgetésekre épülő résztoratív igazságszolgáltatás éles kontrasztban áll a büntetést a középpontban tartó félkatonai erők erőszak-alkalmazásával és elnyomásával. 1998-ban a belfasti egyezmény aláírásával politikai szintre is emelkedett a résztoratív folyamatok alkalmazása, átalakulni látszódott a konfliktusokhoz való hozzáállás. Azonban a közösségi résztoratív projektekben sokan kételkedtek, kétségbe vonták a folyamat önkéntességét, mivel a programok vezetői több esetben is félkatonai csoportok volt tagjai.⁹ Ezekre az aggodalmakra válaszul azonban a kormány (*Northern Ireland Office*) elkezdte a projekteket központilag akkreditálni, kutatásokat

⁷ COLVIN 2007: 332.

⁸ ASHE 2009.

⁹ ASHE 2009: 301.

végezni, és ennek hatására sok kételkedőnek nőtt a folyamatokba vetett bizalma.¹⁰ Mindemellett nem elhanyagolható az a tény sem, hogy kutatók szerint ezek a volt félkatonai csoporttagok el tudták érni olyan személyek bevonását is a resztoratív folyamatokba (elsősorban a közösen átélt eseményekre épített beszélgetések segítségével), akiket egy kívülálló nem tudott volna megszólítani.

Hogyan tudnánk a resztoratív módszerek alkalmazhatóságáról összegyűjtött tapasztalatokat az orosz–ukrán konfliktus kezelése során alkalmazni?

Az orosz–ukrán konfliktus már 2014 óta jelen van, azonban 2022-ben ez a viszály eszkalálódott, amikor Oroszország inváziót indított Ukrajna ellen február 24-én.¹¹ Európában a II. világháború óta nem tapasztaltunk ilyen méretű katonai konfliktust, így nem meglepő, hogy hirtelen a hírek középpontjába került minden, ezzel a konfliktussal kapcsolatos fejlemény.

A Nemzetközi Büntetőbíróságnak (ICC) joghatósága van a háborús bűncselekmények és az emberiség elleni bűncselekmények felett, amelyek Ukrajnában zajlanak, azonban az agresszió büntette nem tartozik ezek közé, így Vlagyimir Putyin tettei ellen egyelőre semmilyen jogi lépést nem láthattunk a nemzetközi szférában.¹²

De vajon hogyan lehetne alkalmazni az eddigi háborús konfliktusok során bevált resztoratív módszereket az orosz–ukrán konfliktus tekintetében?

Az említett nemzetközi háborús konfliktusok esetében fontos lenne feltárni az egyes resztoratív szemléletű módszerek alkalmazásának lehetőségeit, különös tekintettel azokra a módszerekre, amelyek az érintett közösségek tagjait is be tudják vonni a folyamatokba (mint például a békítőkörök módszere), hiszen nem egy elkövetőről és áldozatról beszélünk, hanem egész közösségekről. Természetesen ehhez elengedhetetlen a közösségek aktív részvétele és nyitottsága ezen folyamatokra. John Braithwaite szerint az egyetlen megoldás, ha az orosz lakosság resztoratív diplomácia útján próbálja megoldani a konfliktust, mert külső kényszerítés által a remélt eredmények ellenkezőjét érhetjük el.¹³ Szerinte a párbeszédnek a közösségen belülről kell elindulnia, mielőtt bármilyen külső fél beavatkozna. Braithwaite másik javaslata a párbeszéd elindítására és így a konfliktus resztoratív kezelésére, hogy engedjünk teret a polgári újságírásnak. A resztoratív módszerek egyik alappillére, hogy a résztvevők lehetőséget kapnak elmesélni a történetüket, azonban sokszor a professzionális újságírók nem jutnak el olyan helyekre, ahol a legnagyobb szükség lenne a történetek megosztására. A polgári újságírás ennek a problémának az áthidalására lehetne megoldás. Illetve talán máshogy alakult volna minden, ha Ukrajnában van lehetőség a prevencióra és a korai resztoratív beavatkozásokra nagyobb figyelmet fordítani. A szerző 2006 körül (évekkel a kelet-ukrajnai konfliktus kirobbanása előtt)

¹⁰ ASHE 2009: 302.

¹¹ CHOWDHURRY et al. 2022.

¹² SANDS 2022.

¹³ BRAITHWAITE 2022.

részt vett egy eseményen Moszkvában, amelynek célja a helyreállító igazságszolgáltatás népszerűsítése volt Oroszországban és Ukrajnában. Évekkel később, amikor elkezdődött a konfliktus, akkor az orosz oldalról elindult egy kezdeményezés, hogy az eseményen részt vett felek próbáljanak meg egy közös utat találni, azonban az orosz vezetés nem támogatta a programot, és a kezdeményezés eredménytelenül ért véget.

A példák alapján láttunk olyan helyzeteket is, amikor civil, kívülálló facilitátorok segítették a folyamatokat, és olyanokat is, ahol a facilitátorok aktív részesei voltak a konfliktusnak. Mindkét módszernek megvannak az előnyei és a hátrányai, hiszen egy civil személy teljesen új szempontokat tud behozni, nincs érzelmi kötődése a helyzethez és a kimenethez, míg egy olyan személy, aki aktív résztvevő volt, lehet, hogy erőteljesen kötődik a kialakult helyzethez. Ugyanakkor, ha a facilitátorok az érintett közösség részei, nagyobb esély van arra, hogy átlássák a helyzet összetettségét, és az alkalmazott módszertannal érzékenyen reagáljanak a részletekre. Mindkét esetben elengedhetetlen, hogy a facilitátorok professzionálisan képzett szakemberek legyenek. Fontos továbbá megemlíteni, hogy minden esetben szükséges a helyi kultúra és sajátosságok figyelembevétele, nem szabad minden esetre egy bizonyos módszert ráerőltetni, hiszen a helyreállító igazságszolgáltatás engedi ezt a rugalmasságot. A felhozott történelmi példák azt is mutatják, hogy fontos a beavatkozás különböző szinteken (egyéni, közösségi és nemzeti szinten) és nemcsak egy, hanem több területen is (például jogi, egészségügyi, intézményi területen).

Következtetések

A háborús konfliktusok során fontos megjegyezni, hogy a helyreállító igazságszolgáltatás, bár részben hozzájárulhat, nem egyenlő a béke megteremtésével.¹⁴ Az egyik legnagyobb kihívásnak az mutatkozik, hogy a mikroszinten (egyének között) fellelhető konfliktus nem különíthető el a makroszinten található történelmi, politikai és szociális kontextustól, hanem ezek figyelembevételével foglalkozhatunk csak az egyének közötti konfliktussal is.¹⁵

A helyreállító igazságszolgáltatás módszere a rugalmasságáról is híres, hiszen valamennyi bűncselekmény és konfliktus eltér egymástól, ezek a módszerek pedig lehetővé teszik, hogy a folyamat alkalmazkodjon a különböző szituációkhoz.

A békefenntartás egy komplex folyamat, amely a történelem során elsődlegesen a katonák feladata volt. Ezek a katonák azonban nem harcolni mennek, sőt fenyegetően sem léphetnek fel, így alapjában megkérdőjelezhető, hogy miért éppen katonákat bízunk meg ezzel a feladattal. Ahhoz nem áll rendelkezésünkre elég kutatás, hogy megállapítható legyen, a helyreállító igazságszolgáltatás valamennyi esetben hasznos tud-e lenni polgárháborúk és más háborús konfliktusok során, de a tanulmányban felsorolt jó gyakorlatok alkalmazása talán megoldás lehet egy-egy társadalmat érintő konfliktus kezelése során.

¹⁴ AERTSEN et al. 2008: 19.

¹⁵ AERTSEN et al. 2008: 19.

Természetesen semmi nem fogja visszahozni a halottakat és meg nem történtté tenni a traumákat. A resztoratív módszerek célja viszont, hogy a közösségeket összehozza, a kapcsolatokat és ezáltal a károkat is, amennyire lehet, helyreállítsa, és elindítson egyfajta beszélgetést, amely talán egy szebb jövőhöz vezet. Mindig is lesznek bűncselekmények és háborúk, de nem mindegy, hogy hogyan reagálunk ezekre a konfliktusos helyzetekre, hiszen ha már egy emberen tudunk segíteni, akkor megérte bármilyen folyamatban való részvétel.

Felhasznált irodalom

- AERTSEN, Ivo et al. szerk. (2008): *Restoring Justice After Large-scale Violent Conflicts: Kosovo, DR Congo and the Israeli-Palestinian Case*. London: Willan. Online: <https://doi.org/10.4324/9781843925590>
- ASHE, Fidelam (2009): From Paramilitaries to Peacemakers: The Gender Dynamics of Community-based Restorative Justice in Northern Ireland. *The British Journal of Politics and International Relations*, 11(2), 298–314. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1467-856X.2008.00345.x>
- BRAITHWAITE, John (2022): Putin’s War: Restorative Reflections. *The International Journal of Restorative Justice*, 5(2), 137–147. Online: <https://doi.org/10.5553/TIJRJ.000117>
- CHOWDHURRY, Maureen et al. (2022): February 22, 2022 Ukraine-Russia Crisis News. *CNN*, 2022. február 23. Online: www.cnn.com/europe/live-news/ukraine-russia-news-02-22-22/index.html
- COLVIN, Christopher J. (2007): Civil Society and Reconciliation in Southern Africa. *Development in Practice*, 17(3), 322–337. Online: <https://doi.org/10.1080/09614520701336717>
- FELLEGI, Borbála – SZEGŐ, Dóra (2013): *Handbook for Facilitating Peacemaking Circles*. Budapest: P-T Műhely. Online: www.foresee.hu/uploads/tx_abdownloads/files/peacemaking_circle_handbook.pdf
- KIYALA, Jean Chrysostome K. (2015): Challenges of Reintegrating Self-demobilised Child Soldiers in North Kivu Province: Prospects for Accountability and Reconciliation Via Restorative Justice Peacemaking Circles. *Human Rights Review*, 16(2), 99–122. Online: <https://doi.org/10.1007/s12142-015-0361-7>
- MARSHALL, Tony F. (1998): *Restorative Justice. An Overview*. St. Paul, MN: Center for Restorative Justice and Mediation.
- REDDY, Peter (2008): Reconciliation in Bougainville: Civil War, Peacekeeping and Restorative Justice. *Contemporary Justice Review*, 11(2), 117–130. Online: <https://doi.org/10.1080/10282580802057744>
- SANDS, Philippe (2022): Putin’s Use of Military Force is a Crime of Aggression. *Financial Times*, 2022. március 1. Online: www.ft.com/content/cbbdd146-4e36-42fb-95e1-50128506652c